

Сарбалина А.Б.
**Тіл білімі терминдерінің
кейбір мәселелері**

Қазіргі кезеңде терминжасам ұстанымдарына жаңа талаптардың қойылуы – заман талабы. Терминжасамда ұлт тілінің сөз байлығын сарқа пайдалану, туыстас түркі тілдерінің лингвистикалық терминдер қорының ұлттық жасалымының озық тәжірибесін қолдану мәселелері өзекті. Қазақ терминологиясының даму тарихында терминдер шығу тегі алдымен латын, грек, содан соң ағылшын тілінен, тілімізге орыс тілі арқылы еніп жүйе құрағаны белгілі. Тіл динамикасы қоғаммен, қоғамдағы өзгерістермен байланысты дамиды. Соңғы кездегі әлеуметтік-саяси өзгерістер ғылыми терминологиясының қарқынды дамуына үлес қосты. Терминология аппаратын реттеу кәсіби тілді меңгеруге де, сондай-ақ оны зерттеп-зерделеуге де оқытуға да пайдасын тигізеді.

Түйін сөздер: қазақ тілі, грамматикалық терминдер, терминтану.

Sarbalina A.B.
**Some problems of terms of
language knowledge**

Currently terminology need to develop new plant. In the terminology is relevant to use the national language, new methodologies Fund Turkic-speaking linguistic terms. In the history of the Kazakh terminology, it is known that the language was formed by the introduction of a sphere through the Latin, Greek, after all the Russian language. Dynamics of language evolves with society, and changed in society. Socio-political situation of the last time strongly helps scientific terminology.

Key words: Kazakh language, grammatical terms, terminology.

Сарбалина А.Б.
**Некоторые проблемы знания
языковых терминов**

В настоящее время терминология нуждается в разработке новых установок. В терминологии актуальным является использование национального языка, новых методологий фонда тюркоязычных лингвистических терминов в полном объеме. В истории развития терминологий казахского языка известно, что язык сформировался путем внедрения латинского, греческого и русского языков. Динамика языка развивается и изменяется вместе с обществом. Социально-политические ситуации с последнего времени усиленно помогают разъяснению научной терминологии.

Ключевые слова: казахский язык, грамматические термины, терминология.

ТІЛ БІЛІМІ ТЕРМИНДЕРІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түркі тілдеріндегі тіл білімі терминдері, олардың қалыптасуы, даму, жасалу жолдары, жұмсалымдық қызметі, ортақтығы, ерекшеліктері – өзекті мәселе. Кеңес Одағы заманында қазақ және басқа да түркі тілдес халықтардың бір-бірімен тығыз байланыста болмауы олардың терминжасам мәселелеріне де кері ықпал етті, яғни бұл мәселе тұрғысынан ортақтық аз, демек жасалу жолдарында да алшақтық бар. Осы тұрғыдан түркі тілдеріне ортақ терминологиялық қор жасау мәселесінде ортақ сөздер мен термин жасаудың озық үлгілерін зерттеп-зерделеу, жүйелеу, біріздендіру, қалыптастыру, қолданылуын реттеу өте маңызды. Белгілі терминолог Ш.Құрманбайұлы мәселе тұрғысынан пікірін «Түркітілдестердің ғылым саласындағы ынтымақтастығы, байланысы әлі әлсіз. Соның салдарынан түбі бір түркі тілдерінің ғылыми тілі терминологиясы жақындасудың орнына жылдан-жылға алшақтап барады» дей келе, «Түркі тілдері арасындағы терминдерді біріздендіруге өзара терминалмасым үдерісін жолға қою арқылы ортақ терминдер қорын молайта берудің маңыздылығын өзектілігін көрсететін негіз жеткілікті» деп тұжырымдайды [1,7]

Main body. Қазіргі кезеңде терминжасам ұстанымдарына жаңа талаптардың қойылуы – заман талабы. Терминжасамда ұлт тілінің сөз байлығын сарқа пайдалану, туыстас түркі тілдерінің лингвистикалық терминдер қорының ұлттық жасалымының озық тәжірибесін қолдану мәселелері өзекті. Қазақ терминологиясының даму тарихында терминдер шығу тегі алдымен латын, грек, содан соң ағылшын тілінен, тілімізге орыс тілі арқылы еніп жүйе құрағаны белгілі. Тіл динамикасы қоғаммен, қоғамдағы өзгерістермен байланысты дамиы. Соңғы кездегі әлеуметтік-саяси өзгерістер ғылыми терминологиясының қарқынды дамуына үлес қосты.

Ұлттық ғылым тілін дамытудың маңызды буындарының бірі – тілдер дамуының әлеуетін көрсететін бірлік лингвистикалық терминдер. Лингвистикалық терминдер – тіл білімі терминдерінің ғылыми-теориялық негіздері мен ғылыми ұстанымдарын, құрылымы мен семантикасын қарастыратын, арнайы кәсіби ортада қолданылатын, жүйелік, дәлдік, қысқалық, түсініктілік сипаты бар арнайы зерттеу нысаны мен мақсат, міндеттері айқын тіл ғылымының күрделі бір саласы.

Лингвистикалық терминдер саласындағы басты мәселе – басқа тілден енген терминдерді қазақ тілінің заңдылықтарына бағындырып дыбыстық құрамын өзгертіп қабылдау, төл тіліміздің байлығын сарқа пайдалану, көне түркі тілінің лексикалық қорын қолдану, терминдердің тілдегі сәтті баламасын табу, төл терминдерді тілде белсенді қолдану.

Жалпы алғанда, 60-жылдардан бері қазақ тілі білімінде жарияланған мына лингвистикалық терминдер сөздігін атап көрестеуге болады: І.Кенесбаев, Т.Жанұзақовтың «Тіл білімі терминдерінің орысша-қазақша сөздігі» (1966), «Қазақ тілі» Энциклопедия (1998), «Словарь по языкознанию» (1998, жалпы редакциясын басқарған Э.Сүлейменова), А.Салқынбай, Р.Абақанның «Лингвистикалық түсіндірме сөздігі» (1998), С.Аманжоловтың «Қазақша-орысша, орысша-қазақша лингвистикалық терминологиялық сөздігі» (1999), Ш.Құрманбайұлы мен С.Сапинаның «Орысша-қазақша, қазақша-орысша терминдер мен атаулар сөздігі» (2004), Б.Қалиевтің 2005 жылы шыққан «Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі».

Тіл білімі терминдерімен қатар, басқа да ғылым саласы терминдеріне ортақ бір мәселе – кірме терминдердің көпшілігінің қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтарына бағындырылмай өзгеріссіз берілуі. Өзгеріссіз тілімізге енген терминдер жөнінде белгілі ғалым Б.Қалиев былай дейді: «Қазақ тіліндегі ондай қабылданған (өткізіп алынған) терминдерді кірме сөздер немесе ауысқан сөздер дегендермен теңестіруге болмайды. Өйткені бір тілден екінші бір тілге сөз ауысу, сөз кіру үшін ол сөздер ең алдымен сол тілдің тілдік заңдылығына бағынып барып, ауысуы (кірігуі) керек. Мәселен, бәтіңке (ботинка), бөкебай (пуховой), бөз (бязь), жәшік (ящик) кәмпит (конфета), пеш (печь), пұт (пуд), сот (суд), үйез (уезд), шәлі (шаль) сөздері сияқты. Бұлай етпеген жағдайда олар кірген, ауысқан сөздер болып есептелінбейді». Сондай-ақ ғалым арғы тегі жағынан әлде гректік, әлде латындық болып табылатын сыртқы тұрпат жағынан бірде ағылшындық, бірде итальяндық, бірде орыстық болып келетін халықаралық терминдер деп жүрген терминдердің өзімізді-өзіміз алдау екендігін, олар ешқашан қазақ тілінің терминдері бола алмайтындығын, қазақ тілінің терминдері болу үшін ол халықаралық терминдер бірінші кезекте сыртқы тұлғасын, яғни дыбысталуын қазақша өзгертуі қажет екендігін айтады [2,49]. Осы мәселе тұрғысынан ғалым бірқатар лингвистикалық терминдердің қазақша баламасын ұсынады. Оларды атап көрсеткенде, дыбыстаным – фонетика, тұлғатаным – морфология, тіркестаным

– синтаксис, фраза – түйдек, фразеология – түйдектаным, лексикология – сөзтаным, сингармонизм – дауыстылар мен дауыссыздар үндестігі, аккомодация – дауыссыздар мен дауыссыздардың үндестігі, ассимиляция – ықпалды өзгерістер, комбинаторлық – өзгерістер, метафора – бейнелеу, синекдоха – меңзеу, актив сөздер – жүрдек сөздер, пассив сөздер – сырдақ сөздер, эмоциональды сөздер – сезімдік сөздер, антоним – қарсы мәндес сөздер, омофон – айтылымдас сөздер, омограф – жазылымдас сөздер, синоним – мәндес сөздер, омоним – тұлғалас сөздер, эвфемизм – сыпайы сөздер, дисфемизм – тұрпайы сөздер, табу-тергеу сөздер, плеоназм – жұптас сөздер, перифраз – сипаттама сөздер, калька – көшірме сөздер, этнографизм – елтаным сөздер, окказионализм – бір қолданылатын сөздер.

Ғалым терминдер қазақ тілінің өз заңдылығы негізінде жасалып, дамуы және баламасын табу, баламасы боламаса, сөзбе-сөз аударылуы қажеттігіне баса мән береді [2, 91].

Мәселе тұрғысынан кірме терминдерді қазақ тілінің заңдылықтарына лайықтап қабылдауда түрік тіліндегі дәстүрді, дыбысталуын түрікше етіп алу үлгісі ретінде келтіруге болады. Түрік тілінде термин «терім» деп өз тілінің заңдылығына бағындырып қабылданған. Ғалым Б.Қалиев терминді «термін» түрінде қолдануды да ұсынады. Түрік тілінің дыбыстық заңдылықтары ескеріле жасалған бірқатар терминдерді атап көрсетуді жөн көрдік. Олар: gramer – грамматика, etimoloji – этимология, metatez – метатеза, fonem – фонема, morfoloji – морфология т.б. Қабылданған терминдерді өз тілінде қалыптастыру үдерісінде тілдің ішкі мүмкіндіктерін пайдалануда озық тұрған тілдердің бірі – түрік тілі. Ерекше айта кететін жайттардың бірі – түрік тіліне басқа тілден енген терминдердің сәтті аударылып немесе баламаларының берілуі. Айталық, семасиология- anlam bilim, контекст – baglam, аллофон – deishken ses, трансформация – deyishme, алломорф – deyishken shekil, омоним – esh sesli, синонимия – esh anlamlilik, омограф – esh yazym, вербалдану – fiillshme, метатеза – gochushme, геминация – ikizleshme, ішкі флексия – ich bukm, элизия – ses dushmesi, эллипсис – kesik cumle, апостроф – kesme isharetі, этнолингвистика – koken dilbilimi, фономорфология – bilimsel yapı, метатеза – ses gochmesi, адъективация – sifatlashma, дериват – tureme, адвербиализация – zarflashma терминдері айтқанымызға дәлел [3,4]. Когнитивтік лингвистика үшін тіл және ойлау арақатынасы мазмұнын анықтау маңызды. Әлемнің санадағы көрінісі тіл арқылы көрініс табады. Ғалым Б.Нұрдәуле

това тіл және ойлау бірлігі қызметінің мәселесі тұрғысынан: «Адамзат өзінің қоғамдық тарихи даму барысында шындық өмірді іс жүзінде меңгере отырып, заттар мен құбылыстарды таниды, жаңа ұғымдар қалыптастырады, олардың арасында белгілі бір байланыстар мен өзара тәуелділіктер орнатады, сөйте отырып, деректің дерексіздендіреді, жалпыны жалқыландырады. Адам танымындағы мұндай дамытушылық үрдіс тілде көрісін береді. Тіл тек таным құралы, заттар мен құбылыстар әлемін жаңғыртушы ғана емес, ол ойды жалғастыру (ұрпақтан ұрпаққа), сезімді жеткізу қызметтерін атқара отырып, адамның сезімдік, тілдік ойлау (языкомышлние) қызметін де қамтамасыз етеді» – деп тұжырымдайды [5,20]. Яғни адам алдымен әлемді заттар мен құбылыстарды танып, атау береді. Жадында жалпыландырады, айырмашылықтарын таниды, ол ақпарат код түрінде сақталып, жалғасын табады, келесі білім үшін негіз болады. Атау беруде адам өзінің өмірлік тәжірибесі, біліміне ғана емес, өмір сүрген орта тәжірибесіне де сүйенеді. Әлемді тану – үздіксіз ұзақ үдеріс, жаңа сәтті атаудың дүниеге келуі де осы үздік үдеріс пен адамның танымдық әрекетінің, білім дәрежесінің нәтижесі. Сондықтан бұл мәселеде адамның білімі, танымы, ойлау ерекшеліктері, дүниетаным көкжиегінің кеңдігі, ұлттық рухани даму бағыты, шығармашылық рухы басты рөл атқарады. Әлемді танудағы жаңа ұғымдарға атау беру мәселесін тіл, адам, ойлау, сана категориялары тұрғысынан қарастыру термин табиғатын жаңаша бағытта жан-жақты ашуға мүмкіндік береді.

Адам білімі терең, танымы кең болған сайын әлемді, ондағы әртүрлі құбылыстарды да толық, жанжақты таниды, яғни әлемнің тілдік бейнесі, біздің жағдайымызда ғылыми бейнесінің әр ұлтта әртүрлі болуы ғасырлар бойы жинақталған тә-

жірибесі мен біліміне байланысты болуы – заңды құбылыс. Бұл үдеріс жаңа ұғымды атау үшін маңызды. Когнитивтік лингвистика тұрғысынан термин мағынасы семасиологиядағы мағынадан өзгеше. Когнитивтік тіл білімі үшін мағына- сана кодталатын үрдіс, әлемдегі құбылыстар мен заттардың санадағы тілдік бейнесін құрайтын іргетасы.

Қазақ тілін келешек кәсібіне байланысты ұлттық таным негізінде меңгеру – жеке тұлға қалыптастырумен бірге, ұлттық болмысын тануға, мәдениетін, салт-дәстүрін қастерлеуге, ұлтжанды болуға тәрбиелейді. Терминология аппаратын реттеу кәсіби тілді меңгеруге де, сондай-ақ оны зерттеп-зерделеуге де, оқытуға да пайдасын тигізеді [2]. Тілді когнитивтік, жұмсалымдық (функционалдық) қызметімен меңгерту болашақ тіл маманының танымдық-логикалық ойлау дағдыларын дамытады. шығармашылық өзіндік ой-пікірі мен дүниетанымын кеңейтеді, ұлттық тіл, тілдік тұлға тұтастығының маңызын терең түсіну арқылы ұлттық сана қалыптастырады. Сондықтан жоғары оқу орнында тіл мамандарын даярлауда тілі білімінің аталған өзекті мәселелеріне басқа мән бере оқытудың ғылыми негіздемесін жасау қажеттігі өзекті болып табылады.

Қорыта айтқанда, мемлекеттік тілді дамытудың маңызды мәселесінің бірі қазақ терминологиясын дамыту – заман талаптарынан туындап отыр. Қазақ терминологиясын дамытудағы маңызды мәселелер – бүгінгі адам мен тіл арасындағы өзара қатынасты этнолингвистика, психоллингвистика, мәдениеттану т.б. тілдің жаңа бағыттарымен тоғыстыра кешенді зерттеудің маңызы зор. Сонымен қатар терминдер дамуына үлес қосатын әр ғылым саласындағы мамандар даярлығының сапалы даярлығының да басты рөл атқаратындығы ескерілуі қажет.

Әдебиеттер

- 1 Құрманайұлы Ш. Түркітілдес елдердің терминкор қалыптастыру тәжірибесі. //«Терминжасам және өзара терминалмасым, көптілді терминологиялық сөздіктер жасау мәселелері» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдарының жинағы. Астана, 2011.
- 2 Қалиев Б. Қазақ терминтанымының өзекті мәселелері. Алматы, 2008.
- 3 Korkmaz Z. Gramer Terimleri Sözlüğü. Ankara, 2003.
- 4 Karaağaç G. Dil Bilimi Terimleri. Ankara, 2013.
- 5 Нұрдаулетова Б. Когнитивтік лингвистика. Алматы, 2011.

References

- 1 Kurmanbayuli SH. Turkitildes elderdin terminkor kalıptastıru tejiribesi. // «Terminzhasam zhane ozara terminalmasim, koptyldi terminologiyalik sozdikter zhasau meseleleri» attı halıkaralıq ılımy-terminologiyalik konferensiyanın zhınagı. Astana, 2011
- 2 Kaliev B. Kazak termintanımının ozekti meseleleri. Almatı, 2008
- 3 Korkmaz Z. Gramer Terimleri Sözlüğü. Ankara, 2003.
- 4 Karaağaç G. Dil Bilimi Terimleri. Ankara, 2013.
- 5 Nurdauletova B. Kognitivtik lingvistika. Almatı, 2011